

دیوان اشعار حسین خوارزمی، معرفی نسخه‌های خطی آن

مریم غفوریان (دانشجوی دوره دکتری ادبیات عرفانی دانشگاه بین‌المللی امام خمینی)

حمید طاهری (دانشیار دانشگاه بین‌المللی امام خمینی)

قاسم انصاری (مدرس دانشگاه بین‌المللی امام خمینی)

کمال‌الدین حسین بن حسن خوارزمی، شاعر و عارف قرن هشتم و اوایل قرن نهم هجری و شارح فصوص‌الحکم ابن عربی و مثنوی مولوی، شاگرد ابوالوفای خوارزمی از مشایخ سلسله کبرویه است. وی، در زمان جوکی میرزا، پسر شاهرخ تیموری، از هرات به خوارزم رفت و در آنجا متأهل شد. حنفیان هرات او را به جرم سرودن بیتِ «بما ما چو در آمیزی گوئیم ز سرمستی ما جمله توایم ای جان یا خود همگی ما تو تکفیر کردند. او به دست ازبکان شهید شد.

محققان معاصر به تفصیل درباره او سخن گفته‌اند. در حیب‌السیر از او به نام و لقب «کمال‌الدین حسین خوارزمی» یاد شده است (خواندمیر، ج ۴، ص ۹). در فرائد غیاثی (نوشته نیمه اول قرن نهم) لقب او «تاج‌الدین» آمده و دو نامه از او با عناوین «من انشاء سلطان شیوخ الإسلام مولی العلماء فی الأنام تاج الحقّ والدین حسین خوارزمی... من خوارزم إلى جام» و «مولانا تاج الملة والدین حسین خوارزمی» نقل شده است (یوسف اهل، ج ۲، ص ۵۶۱-۵۶۷). درباره موطن او اختلاف است. هدایت (ص ۴۰)، در ریاض‌العارفین او را «کاشی» شناسانده؛ نفیسی در تاریخ نظم و نثر در ایران (ج ۱، ص ۲۴۲-۲۴۳)، اصل او را از کاشان ماوراءالنهر دانسته است. باستانی راد،

در مقدمه نسخه خطی دیوان اشعار او (محفوظ در مرکز اسناد دانشگاه تهران به شماره ۲۸۵۸) خاطرنشان ساخته: «جز هدایت کسی نسبت کاشی بدو نداده در جایی دیده‌ام که در خوارزم محلی به نام کاشان بوده (کش) و معلوم نیست چرا او را کاشی دانسته است».

نجیب مایل هروی، در مقدمه شرح فصوص الحکم خوارزمی، منشأ بعضی از اختلافات در هویت او را خلط نامش با نام عارف همشهریش، شیخ حسین خوارزمی سرسلسله حسینی همدانیه صاحب ارشاد المریدین از مشایخ قرن نهم و اوایل قرن دهم باز شناخته است (خوارزمی ۶، ص ۱۵). مهدی درخشان، در مقدمه‌ای که بر ینبوع الأسرار نوشته (خوارزمی ۷، ص ۱۷)، از «کمال‌الدین عبدالرزاق کاشانی و کمال‌الدین حسین نامی معاصر عبید زاکانی» نام برده است.

آثار منظوم این شاعر عارف، نه‌چندان مطلوب و درست، سال‌ها پیش به نام حلاج چاپ شده است، در حالی که صحت انتساب نسخه‌های خطی دیوان اشعار شناخته شده به او و مردود بودن انتساب آنها به منصور حلاج محرز است و محققان در این باب متفق‌القول‌اند. برای این قول، علاوه بر قراین نسخه‌شناسی، دلایل روشن و متقنی در مطاوی متن اشعار دیوان وجود دارد که ذیلاً از آنها یاد می‌کنیم.

معرفی نسخه‌ها

۱. نسخه مرکز اسناد دانشگاه تهران

این نسخه به شماره ۲۸۵۸ در مرکز اسناد دانشگاه تهران محفوظ است به خط نستعلیق، در صد و بیست برگ و صفحات پانزده سطری به ابعاد ۲۳×۸/۵ سانتیمتر، کاغذ فرنگی، با عنوان «دیوان جمال‌الدین حسین بن حسن خوارزمی کاشان». در فهرست «دنا» مشخصات آن چنین آمده است: «آغاز و انجام افتاده، نزدیک به سه هزار و چهارصد و پنجاه بیت غزل و قصیده است و تخلص حسین در آن آمده است. سال هشتصد و بیست و هشت از تاریخ، ماده تاریخ ۸۲۸ را نیز دارد» (فهرستواره و دست‌نوشته‌های ایران «دنا»، ص ۲۴۵؛ منزوی، ج ۳، ص ۲۲۹۹). این نسخه با بیت «پای همت درنهم بر فرق چرخ چنبری تا نگوید چون دگر خامانش در چنبر کنم» پایان می‌یابد؛ ترقیمه و انجامه ندارد؛ با بیت «از کدامین برج یارب تافت این اختر کزو پایه بخت و سعادت سعد اکبر یافته» آغاز می‌شود.

اشعار به نوعی از انواع ترتیب الفبایی مرتب نشده‌اند اما در قالب‌ها ترتیب موضوعی رعایت شده است. نود و چهار قصیده در آن مندرج است با مضامینی در وصف طبیعت، ناپایداری دنیا، جود، علم، تقوا، مدح و رثاء (از جمله مدح خواجه یونس، خواجه محمدشهاب، میر عبدالله، سلطان کیاکی خان، شاهزاده ابراهیم، شاه غیاث‌الدین و تعزیت خواجه ابوالوفا و خواجه ابوالفتح). قالب غزل در اشعار غلبه دارد عمدتاً با مضامین عرفانی.

از بررسی نسخه‌های خطی دیوان اشعار منسوب به خوارزمی چنین استنباط شده است که - سواى دو نسخه متأخر احتمالاً استنساخ شده از نسخه شماره ۲۸۵۸ مرکز اسناد دانشگاه تهران و نسخه مجلس شورای ملی به شماره ۱۳۱۹۸ و یک مثنوی محفوظ در کتابخانه مجلس به شماره ۱۳۷۱۷ - به دلایلی که در پی خواهد آمد، پاره‌های جدا شده یا گلچین شده از نسخه اصلی دیوان اشعار خوارزمی‌اند. نسخه اصلی دیوان تاکنون شناخته نشده است. در این دو نسخه، ابیات مشترک بسیار کم است چه رسد به غزل‌ها و قصیده‌های مشترک. تنها از راه نشانه‌های سبکی و تعبیرات و ترکیبات نوعاً مشابه توانسته‌ایم به این نتیجه برسیم که هردو اصیل و هریک از آنها برش‌ها و گزینه‌هایی از دیوان اشعار حسین خوارزمی و به نوعی مکمل یکدیگرند. محققانی که از دیوان اشعار خوارزمی سخن گفته‌اند ظاهراً با نسخه‌ای جز دو نسخه متأخر آشنا نبوده‌اند. همچنین تاکنون کسی به گردآوری و مقابله و تصحیح انتقادی دیوان اشعار خوارزمی مبادرت نکرده است. آنچه به چاپ رسیده همان نسخه مغلوط و ناقص به نام آشکارا نادرست حلاج است که سال‌ها پیش نجیب مایل‌هروی و دیگران نادرستی این انتساب را خاطر نشان ساخته‌اند و ضرورت پدید آوردن چاپ منقحی از دیوان اشعار خوارزمی را متذکر شده‌اند. در این نسخه «گ» به صورت «ک»، «ای» به صورت «ئی»، «که» به صورت «کی» کتابت شده‌اند اما «پ» و «چ» به همین صورت نه به صورت «ب» و «ج» آمده‌اند که نشان می‌دهد نسخه متأخر از نسخه‌های دانشگاه تهران و مجلس است. در آن، تشدید به کار رفته و کلمات عربی و گاه فارسی - ظاهراً به اقتضای وزن - حرکت‌گذاری شده‌اند. سرهم‌نویسی در آن غلبه دارد. در قافیه‌ها از کلمات عربی مختوم به همزه (با حذف همزه) فراوان استفاده شده است.

۲. نسخه مجلس شورای اسلامی (مثنوی)

این نسخه به شماره ۱۳۷۱۷ و با عنوان «دیوان حسین خوارزمی» مثنوی است در وزن هزج مسدس محذوف در چهارصد و بیست و نه برگ و صفحات هفده سطری به خط نستعلیق که در کتابخانه مجلس محفوظ است. عناوین به سنگرف مشخص گشته‌اند. شمار ابیات هفت هزار و دویست و نود و سه است. مثنوی با وصف معراج و ذکر مناقب امام حسن و امام حسین علیهما السلام آغاز می‌شود. عناوین - همچون «کشف اسرار حق، حقایق و توحید، بیخودی و مستی، گوهر عقل و عشق» - با مشرب عرفانی شاعر مناسبت دارند.

ویژگی‌های شیوه املایی نسخه به شرح زیرند: کلمات خوانا و بی غلط نوشته شده‌اند؛ تشدید و مدّ نهاده شده‌اند؛ الف «است» پس از کلمات مختوم به الف افتاده است (مثل «غوغاست»); «ه» ی بدل از مصوّتِ /e/ قبل از صامت میانجی «گ» نیفتاده است (مثل «تیره‌گی»); صامت میانجی قبل از پی‌واژه ایا (= هستی) به صورت همزه کتابت شده است (مثل «تویی»); معادل‌های «که این» و «که او» به صورت «کین» و «کو» ضبط شده است؛ «ب» ی قیدساز سرهم نوشته شده است (مثل «بجا»); «ای» (ندا) پیوسته به منادا نوشته شده است (مثل «ایدوست»); صامت میانجی بعد از نشانه اضافه به صورت‌های معمولی «ی» و «ء» در کتابت منعکس نشده است؛ شناسه‌های اسمی از جمله نشانه جمع «ها» جدا نوشته شده‌اند.

۳. نسخه دیگر کتابخانه مجلس شورای اسلامی

این نسخه، که به شماره ۱۳۱۹۸ در کتابخانه مجلس محفوظ است حاوی بیست و پنج قصیده، یک ترجیع‌بند، یک مثنوی، دویست و نود و شش غزل و چهارصد و هفتاد رباعی است. غزل‌ها و رباعیات به ترتیب الفبایی بر اساس قوافی و ردیف مرتب گشته‌اند.

قصاید در ستایش خداوند، نعت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و ائمه اطهار، وصف معراج؛ سپس مواعظی در ذمّ دنیا و تعلقات نفسانی و همچنین تدبیر در عالم وجود و سعی در کسب فضایل اخلاقی‌اند. ترجیع‌بند موسوم به «سپاسنامه» در شکر ایزد و مثنوی در شرح صفات مؤمنان است. غزل‌ها عمدتاً عاشقانه و عارفانه‌اند. محتوای رباعیات دعوت به کسب فضایل اخلاقی و بُریدن از دنیا و مافیهاست.

نسخه، بنابر معرفی آن در فهرست دستنوشته‌های ایرانی («دنا»)، به خط نستعلیق در صد و چهل و هفت برگ نوشته شده و تاریخ کتابت ندارد؛ با مثنوی آغاز می‌شود و با چند بیت آغازین مثنوی «نصیحة الغافلین» پایان می‌یابد؛ رکابه (ذکر کلمه یا چند کلمه آغاز صفحه بعد در پای صفحه برای نشان دادن ترتیب صفحات) در آخرین صفحه نشان می‌دهد که نسخه ناقص است و انجامه ندارد؛ همانند نسخه‌های دیگر از کاتب نام برده نشده و فاقد ترقیمه است.

در این نسخه، «گ» به صورت «ک» و پیشوندها و حروف اضافه پیوسته نوشته شده‌اند؛ تشدید به کار رفته؛ «را» گاه سرهم و گاه جدا کتابت شده؛ نشانه اضافه در کلمات مختوم به حرف «ه» ی بدل از مصوت |e| به صورت «ی» درآمده؛ «است» فقط در کلمات مختوم به مصوت‌های |i| و |U| به صورت «ست» نوشته شده؛ در کلمات عربی مختوم به «اء» همزه افتاده است.

۴. نسخه کتابخانه ملی ایران

این نسخه به شماره ۱۶۸۴۱ در کتابخانه ملی ایران محفوظ است، در دوست صفحه پانزده سطری (بدون احتساب برگ‌های بیاض) در قطع ۲۸/۶×۲۱ سانتیمتری کاغذ نخودی‌رنگ؛ بدون تاریخ کتابت و نام کاتب، احتمالاً نزدیک به اواخر یا اواسط دوران قاجار استنساخ شده (منزوی، ج ۱۵، ص ۲۰۵) و جدیدترین نسخه شناخته شده است. به ترتیب شامل غزلیات، ترجیعات، و قصاید است که به ترتیب الفبایی قوافی مرتب گشته‌اند.

در آن، «پ» و «چ» و «ژ» به همین صورت کتابت شده‌اند. تشدید همه جا و گاه به غلط نهاده شده است. «به» و «نه» در آغاز فصل به همین صورت جدا نوشته شده‌اند. نشانه اضافه در کلمات مختوم به «ه» ی بدل از مصوت |e| به صورت همزه «ه» کتابت شده است. کلماتی نظیر «ائی» به همین صورت نه به صورت «آیی» ظاهر شده‌اند. الف مقصوره گاه به صورت «ا» و گاه به صورت «ئ» آمده است. سرهم‌نویسی در کلمات مرگب و مشتق غلبه دارد. غلط املائی به ندرت دیده می‌شود. شکسته‌نویسی و درهم‌نویسی در حواشی بازشناسی را دشوار می‌سازد.

۵. نسخه کتابخانه ملی تبریز

این نسخه، به معرفی فهرست نسخه‌های خطی منزوی جلد ۳، به خط نستعلیق کتابت شده و شامل پنج مجلس است در سیصد و شش صفحه که مجلس مختص اشعار خوارزمی صد و چهل و چهار صفحه آن را دربر می‌گیرد. چهل و چهار صفحه آغازین دیوان حاوی صد و نود و هفت غزل است. بخش دیگر دیوان حاوی قصاید است. محتمل است نسخه کتابخانه ملی ایران از روی همین نسخه استنساخ شده باشد که شبیه‌ترین نسخه به آن است. به قرینه شیوه املائی احتمال می‌رود که این نسخه در دوره قاجاریه کتابت شده باشد.

در انتهای دیوان چهار مجلس دیگر موسوم به پندنامه منسوب به شیخ عطار، رساله ابداء البداء، صفحاتی چند از متون عربی، و سفرنامه غروی نقل شده است که ربطی به دیوان خوارزمی ندارد و مشخص نیست که متعلق به کیست و چرا در ادامه این ابیات ضبط شده است. در ابتدای این نسخه عبارت «هذا الكتاب [كذا] منصور حلاج» گنجانده شده است. اسامی پنج تن آل عبا روی آن نقش شده است. غزل‌ها در آن بر اساس قافیه و ردیف به ترتیب الفبایی مرتب شده‌اند. تخلص شاعر («حسین») در بیت پایانی گنجانده شده است. فقط بخش نخستین آن (غزلیات)، به نام حلاج، چاپ شده است.

در این نسخه، «گ» به صورت «ک»، «ج» به همین صورت و به صورت «ج»، «پ» به صورت «ب»، «که» به صورت قدیم «کی» ضبط شده‌اند، تشدید نهاده شده، کلمات عربی و گاه فارسی حرکت‌گذاری شده‌اند. در مجموع، شیوه املائی نشان می‌دهد که نسخه از نسخه‌های شناخته شده استنساخ شده است. در قافیه‌ها، کلمات عربی مختوم به «اء» با حذف همزه فراوان است. علامت مدّ در همه جا حفظ نشده است.

روش تصحیح

در تصحیح، نسخه قدیم محفوظ در مرکز اسناد دانشگاه تهران را اساس قرار دادیم. بر اثر جست‌وجو در فهرست‌های نسخ خطی و «سایت آقابزرگ طهرانی»، چهار نسخه با عنوان «دیوان منصور حلاج» شناسایی شد. در فهرست نسخ خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

نیز، «دیوان حسین خوارزمی» آمده است. همچنین یک مثنوی به شماره ۱۳۷۱۷ علاوه بر «دیوان حسین خوارزمی» در کتابخانه مجلس شورای ملی محفوظ است. نسخه اخیر (دیوان حسین خوارزمی، محفوظ در کتابخانه مجلس) که در واقع همان نسخه شماره ۲۹۲۹ محفوظ در کتابخانه ملی است، بدون مقدمه و ذکر نام نسخه و با غلط‌های بسیار چند بار به چاپ رسیده است.

در این میان، چون مشترکات دو نسخه محفوظ در مرکز اسناد و مجلس بسیار کم بود، این دو نسخه را چنانکه پیشتر اشاره رفت مکمل یکدیگر بازشناختیم و بر آن شدیم که نسخه مجلس را به متن بیفزاییم. ضمناً در این نسخه، افتادگی‌ها و پارگی‌هایی وجود دارد و معدودی از ابیات و واژه‌ها ناخواناست که ناگزیر برای بازسازی آنها از دو نسخه محفوظ در کتابخانه ملی ایران و کتابخانه ملی تبریز استفاده کردیم.

در صحت انتساب نسخه‌های دیوان خوارزمی

ملک‌الکتاب، مُستَنسَخِ دیوان اشعارِ موضوعِ مبحث، صرفاً به قرینه تکرار تخلص «حسین» در مقطع غزل‌ها و قصیده‌ها، دیوان را به حلاج نسبت داده است. کلمات و عباراتی همچون «حلاج» (بیست بار)، منصور، أنا الحق (هفتصد و نوزده بار) در هر سه نسخه محفوظ در کتابخانه مجلس (به شماره‌های ۱۳۱۹۸ و ۱۳۷۱۷) و مرکز اسناد دانشگاه تهران (به شماره ۲۸۵۸) آمده است. محتوای مثنوی و چهار نسخه دیگر دیوان نشان می‌دهد که شاعر شارح مشرب عرفانی حلاج است و چه بسا، به توصیه استادش، خواجه ابوالوفای خوارزمی که بارها در اشعار دیوان از او یاد کرده، همچون دو اثر ارزشمند دیگرش، شرح فصوص الحکم ابن عربی و شرح مثنوی مولانا جلال‌الدین بلخی رومی، به شرح آن مشرب مبادرت کرده باشد. به واقع، در اشعار دیوان، از زندگی حلاج تا به دار آویخته شدنش و پس از آن سخن رفته است و دیوان را از این حیث می‌توان «حلاج‌نامه» خواند. به لحاظ محتوا، پاره‌ای مربوط به سؤال شبلی از منصور و اظهار نظر جنید در کار منصور در هر دو نسخه اساس (محفوظ در مرکز اسناد به شماره ۲۸۵۸ و مثنوی محفوظ در کتابخانه مجلس به شماره ۱۳۷۱۷) مندرج است که بسیار به هم نزدیک‌اند. همچنین نکوهش منصور از زبان مرد جاهل و مدعی و

جواب او از زبان منصور و جُنید همچنین حکایت فریدالدین عطار درباره حلاج در آن نسخه‌ها آمده است.

از جمله شواهد دیگر دال بر صحت انتساب اشعار دیوان به حسین خوارزمی، علاوه بر تخلص «حسین»، ذکر نام‌های خوارزم و سمرقند در همه نسخه‌ها و نام پدر شاعر در بیت واجد تخلص یکی از غزل‌ها و اشاره شاعر به خوارزمی بودن خویش است. ماده تاریخی که در نسخه محفوظ در مرکز اسناد به شماره ۲۸۵۸ آمده سال تدوین دیوان را مشخص می‌سازد. در نسخه محفوظ در کتابخانه مجلس به شماره ۱۳۱۹۸، شاعر در بیتی به روشنی بیان می‌کند که نامش حسین است و از مضمون بیت شاید بتوان احتمال داد که در ماه محرم متولد شده است. همچنین، در بیشتر اشعار به ویژه در ابیات واجد تخلص، از عاشورا و امام حسین علیه‌السلام نام برده شده همچنین در منقبت امام سخن گفته شده است. نمونه‌هایی از این اشعارند:

دامنِ همت برافشان ای دل از کبر و ریا بعد از آن بر دوش جان افکن ردای کبریا
چون حسین کربلا دور از تو بیچاره «حسین» می‌گذارد اندر این خوارزم یا کرب و بلا
(نسخه‌های محفوظ در کتابخانه ملی ایران و کتابخانه مجلس به شماره ۱۳۱۹۸)

و در تاریخ تدوین دیوان آورده است:

به فر دولت شاهی و یاری اقبال عروس مُلک دگر باره یافت زبِ جمال
به سالِ هشتصد و بیست و هشت از تاریخ به آخرِ رمضان و به اولِ شَوال
پس از قرآن دو علوی سه بار در عقرب که شد بدل به شرف هر کجا که بود وبال
در آن زمان که به یاری بخت و طالع سعد ز عید داد خیر خلق را طلوعِ هلال
یکی قدومِ همایونِ روزِ فطر و دگر اساسِ فطرت شهزادگان با افضال
پناه و ملجأ عالم امیر شاه ملک که عالمِ دگرست از محامد افعال

در زمان حکومت ابوالفتح ابراهیم سلطان، ازبکان دو بار (سال‌های ۸۳۴ و ۸۳۹) به خوارزم حمله کردند و شهر در حمله دوم تسلیم شد. با توجه به اشاره تذکره‌نویسان به کشته شدن حسین خوارزمی در این واقعه، سال وفات او باید ۸۳۹ باشد. در متن نسخه‌های خطی دیوان نیز، از شاهزادگان و اعیان و وزرای عهد تیموری سخن رفته و

بسیار از حوادث آن دوران انعکاس یافته است.

در بیان مقام و منزلت همچنین وفات ابوالوفا، استاد خوارزمی، نیز ابیات متعدّد در دیوان اشعار او وجود دارد. نام ابوالوفا در غزل‌ها و قصاید آمده است. همچنین، در مدح او، القاب «یادگارِ خطّه خوارزم»، «یادگارِ خواجه سلطان حکیم [پدر ابوالوفا]»، «خواجه»، «خواجه خوارزمی»، و «آستانه دارالوفا» اختیار شده است. در نسخه‌های دیوان، از رجال و دولتمردانی همچون الغبیگ، علاءالدوله، سلطان ابراهیم، شاه ملک غیاث‌الدین، امیر مظفر، ابوالفتح، شیخ ابوالحسین، خلیل سلطان و اعمال آنان همچنین وقایع دورانشان یاد شده است. در ابیات زیر منقول از نسخه اساس (محفوظ در مرکز اسناد شواهدی از این اشارات مندرج است:

سلطان الغبیگ آنکه ولیعهد و پادشاست* شُرب از شرابِ کوثر و غِلمانِ غلامِ باد

شه غیاث‌الدین و دولت شه ملک کز حسنِ خلقِ آدمی گر بیندش گوید مَلکِ سیماست این

حریفی نیست لایق بزم ما را مگر سلطان** ابراهیم ادهم

وجود ترکیبات صرفی و نحوی مشترک پربسامد در دو نسخه مرکز اسناد و کتابخانه مجلس (شماره ۱۳۱۹۸) نیز از نشانه‌های صحّت انتساب آنها به خوارزمی است - ترکیباتی از قبیل «مَلک وجود، خُلد برین، فروغِ مهر، صنعِ صانع، کهنه رباط، ملک سرشت، بزم اُنس، شیخ و شاب، صدرِ جفت، بیچون و مطلق، های هوی» گواه بر آن که آفریننده یا به کاربرنده آنها شاعر واحد است. همچنین ترکیبات و تعبیرات مشترک در همه نسخه‌ها همچون «رحمت ایزد، جان جهان، گوش جان، کام دل، وصل حبیب، فیض لطف، فخر و مفخر»، شواهدی از همین دست‌اند. استعداد و قدرت شاعری و جلوه‌های آن در بهره‌جویی از صنایع لفظی و معنوی و فنون بلاغی به‌خصوص در تصویر عوالم و فضای عرفانی نیز در اشعار دو نسخه مذکور

* شعر بر وزن «مفعول فاعلات مفاعیل فاعلن»، ضمناً مصرع، در رابطه با مصرع دوم، «را» کم دارد و ظاهراً، به اقتضای وزن و ساخت دستوری، ضبط درست باید «سلطان الغبیگ را که ولیعهد پادشاست» باشد که خوانده می‌شود «سلطان اُلغ بررا که ولی عهد پادشاست».

** نون، در «سلطان»، صامت خوانده می‌شود و «ان» به «U» تقطیع می‌شود نه به «-» متناظر به مصوّت عُنّه بُلند.

محسوساً به هم نزدیک‌اند. بسامد کلمات و تعبیرات عربی و کاربرد آنها در معانی متعدّد نیز مؤید تعلق آنها به سراینده واحد است. در اختیار بحور و اوزان غزل‌ها و قصاید هر دو نسخه خوش‌آهنگی و تناسب آنها با انواع و قوالب شعری رعایت شده است. شیوه املائی نیز در آنها همخوان است.

دو نسخه از حیث مندرجات، همچنانکه اشاره رفت مکمل یکدیگرند به نحوی که جمع آنها معنا پیدا می‌کند و این استنباط را قوّت می‌بخشد که آن دو از یک نسخه مادر برگرفته شده‌اند. این نسخه‌ها، در کتابخانه‌های حافظ آنها، به نام حسین خوارزمی ثبت شده‌اند هرچند ابتدا و انتهای آنها افتاده و نام شاعر در آنها نیامده است. تخلص شاعر در هر دو نسخه «حسین» است و این تخلص، در نسخه مجلس، در همه غزل‌ها آمده اما در نسخه مرکز اسناد فقط در بعضی از غزل‌ها آمده است.

قراین نسخه‌شناسی دیگر

از نظر نسخه‌شناسی، علاوه بر شواهد درون‌متنی، براساس اطلاعات مندرج در تذکره‌ها، این احتمال مطرح می‌شود که شاعر، پیش از آن که تدوین دیوان را به پایان رساند، شهید شده باشد و از جمله برای نوشتن انجامة و ترقیمه و تشعیر و ترصیع و تذهیب، که به‌خصوص در دوره شاهرخ و جانشینانش رواج داشت، فرصت نیافته باشد. همه نسخه‌های دیوان اشعار خوارزمی به خط نستعلیق کتابت شده‌اند و، در آنها، از چهار حرف غایب در خط عربی، «پ، چ، ژ، گ»، یک یا چند یا همه آنها به صورت «ب، ج، ز، ک» نوشته شده است.

در هیچیک از نسخه‌ها تاریخ کتابت، که معمولاً در انجامة می‌آید، وجود ندارد. از نشانه‌هایی همچون خط، کاغذ همچنین نوع تذهیبات، تاریخ‌های مندرج در حواشی، مهر مالک نیز - چون در نسخه‌ها از آنها اثری نیست - نمی‌توان آن را به حدس و تقریب معلوم ساخت. نسخه‌ها عموماً فاقد ترقیمه‌اند. تنها نسخه مجلس، که متأخر است، با «تمّ» پایان می‌یابد.

رکابه (پاورقی)، که به نحوی نقش شماره‌گذاری صفحات و ترتیب آنها را ایفا می‌کند در نسخه‌های معرفی شده (غیر از نسخه کتابخانه ملی ایران) دیده می‌شود.

نتیجه

تصحیح دیوان اشعار حسین خوارزمی که به آن اهتمام ورزیده‌ایم ضرور می‌نمود چون نسخه‌های تازه‌ای از آن به دست آمده بود. پراکندگی اشعار و پاره‌های جدا شده از دیوان در نسخه‌ها نیز این ضرورت را تقویت کرد به خصوص که چاپ موجود به نام حسین بن منصور حلاج مبتنی بر تصحیح انتقادی شناخته نشد. این چاپ مقدمه ندارد و نسخه یا نسخه‌های خطی مبنای آن معرفی نشده‌اند. ضمناً اغلاط فراوان در آن دیده شده است. نسخه‌هایی که در تصحیح از آنها بهره جسته‌ایم، هر یک به سهم خود، فواید و مزایایی دارند. نسخه مرکز اسناد دانشگاه تهران را اساس اختیار کرده‌ایم که هم به عصر شاعر نزدیک است هم با دو نسخه مشابه آن محفوظ در کتابخانه ملی ایران و کتابخانه ملی تبریز در خور تطبیق است. به نسخه برخوردار از اصالت و قدمت، کتابخانه مجلس نیز، در جنب نسخه اساس، توجه شده است. امیدواریم این تصحیح خلئی را در عرصه چاپ و نشر متون ارزشمند فارسی پُر کند.

منابع

- آقابزرگ تهرانی، محمدحسن، الذریعه، چاپ اول، کتابخانه اسلامی، تهران ۱۳۹۳ هـ/ ۱۹۷۴ م.
- خوارزمی (۱)، حسین بن حسن، جواهرالأسرار وزواهرالأثور، انتشارات اساطیر، چاپ اول، تهران ۱۳۸۴.
- (۲)، دیوان شعر (نسخه خطی)، شماره ۱۲۸۰۸۱، (تهران، دانشگاه ش: ۲۸۵۸)، نستعلیق، قرن ۹ و ۱۰/ ۱۲۰ برگ / {ف: ۱۷۰۰-۱۰}.
- (۳)، دیوان شعر (نسخه خطی)، شماره ۱۲۸۰۸۲، (تهران- مجلس ش: ۲/ ۱۰۰۴۳) / مثنوی / علی محمد / نستعلیق / ۹۵۶ / {ف: ۳۲۵۸}.
- (۴)، دیوان شعر (نسخه خطی)، شماره ۱۲۸۰۸۳، (تبریز- ملی ش: ۲۹۲۹) / محمدعلی حسین ولد سید احمد ملقب به سید آقا / نستعلیق / ۱۳۱۸ / ۷۲ برگ / {ف: ۶۴۳/۲}.
- (۵)، دیوان شعر (نسخه خطی)، شماره ۱۲۸۰۸۴، (تهران- مجلس ش: ۱۳۱۹۸) / قصاید و ترجیع‌ها، غرلیات، رباعیات، مثنوی نصیحة الغافلین، / نستعلیق / بی تا / ۱۴۷ برگ / {ف: ۲۸۳-۳۶}.
- (۶)، شرح فصوص الحکم، تحقیق نجیب مایل هروی، انتشارات مولی، تهران ۱۳۷۵.
- (۷)، ینبوع الأسرار فی نصاب الأبرار، به تصحیح مهدی درخشان، انتشارات مفاخر فرهنگی، تهران ۱۳۸۴.
- خواندمیر، حبیب السیر، به کوشش محمد دبیرسیاقی، ج ۴، کتاب‌فروشی خیام.
- دانش پژوه، محمدتقی، فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۰، انتشارات دانشگاه تهران، تهران ۱۳۸۴.
- دانش پژوه و ایرج افشار، فهرست نسخه‌های خطی، دفتر هشتم، انتشارات مرکز اسناد دانشگاه تهران،

تهران ۱۳۵۸.

درایتی، مصطفی، فهرستواره دستنوشته‌های ایران (دنا)، ج ۹، کتابخانه موزه مجلس شورای اسلامی، تهران ۱۳۸۹.

منزوی (۱)، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های پاکستان، ج ۳، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان ۱۳۶۳.

— (۲)، فهرست نسخه‌های خطی، ج ۱ و ۲ و ۳ و ۶، مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای ۱۳۴۹.

— (۳)، فهرستواره کتاب‌های فارسی، ج ۳، مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی ۱۳۸۲.

— (۴)، فهرست نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، ج ۱۵، کتابخانه ملی ایران.

نقیسی، سعید، تاریخ نظم و نثر در ایران، انتشارات فروغی، تهران ۱۳۴۴.

هدایت، رضاقلی خان، ریاض العارفین، به کوشش مهرعلی گرگانی، کتاب‌فروشی محمودی، تهران بی‌تا.

یوسف‌اهل، جلال‌الدین، فرائد غیاثی، به کوشش حشمت مؤید، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران ۱۳۵۶.

